

ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՇԵՍՏԵՐԸ ԸԱՅՈՑ ՄԵՋ 19-րդ դարում ԵՎ 20-րդ դարի սկզբին

Հայկական լեոնաշխարհն Առաջավոր Ասիայի զարգացած երկաթագործական մշակույթ ունեցող պատմաագագրական մարզերից մեկն է: Երկաթն առաջին անգամ հայտնվում է Հայկական լեոնաշխարհում մ.թ.ա. 12-րդ դարում¹: Երկաթի դերն անսահման մեծ է մարդկային հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացման պատմության մեջ: Առաջին երկաթյա գործիքների մուտքը անտեսական ոլորտ մշակվող բնութան արտադրության եզր վերելք, որն իր եերթին պայմանավորեց մշակութային զարգացման նոր ասպիճանի առաջ գալը²: Երկաթի գյուտը և դրա լայն կիրառումը տնտեսության մեջ, լեոնաշխարհի բնակչության եասարակական կենցաղում և զաղափարական պատկերացումներում արձաական տեղաշարժերի առիթ եանդիսացավ:

Միաաղամշակության մեջ «մայր արեեսա» է համարվում դաթրնությունը, որն ի սկզբանե իր մեջ ներստել է սև և գունավոր մետաղների մշակումը: Պատահական չէ, որ վաղնջական շրջանում երկաթից և պղնձից իրեր պատրաստող վարպետին կոչում էին «դարբին պղնձոյ եւ երկաթոյ»³: Ըստ ակադեմիկոս Բ.Առաքելյանի, զարգացած միջնադարում, արտադրական եարաբերությունների, արտադրողական ուժերի զարգացման, քաղաքների դերի բարձրացման և պաննջարի մեծացման եետ «մայր արեեսատները», այդ թվում նաև դարնությունը, տրոնելում են, և երկաթագործական արեեստները դառնում են ինքնուրույն⁴: Երկաթագործության աարանջաաումը նեղ մասնագիտական ճյուղերի, արդյունք էր քաղաքային զարգացած արեեստագործության և ինչ որ չափով նաե համքարությունների առաջացման: Դարնությունը փասասրեն իր մեջ ներառեց միայն երկաթի /ավելի ճիշտ՝ սև մետաղների/ մշակման բնագավառը, դստնալով ունիվերսալ և բազմարնույթ արեեստ, որի ներաում աշխատանքի եետագա բաժանումն անխուսափելի էր: Այս պրոցեսն առավել ցայտուն արտահայտվեց զարգացած արեեստագործություն և եամքարային ավանդույթներ ունեցող քաղաքներում՝ Անի, Վան, Կարին, Կարս, Երզնկա /ավելի ուշ՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Շուշի /: Կարինում, ըստ Մատանկոզյանի 19-րդ դարի սկզբին եաշվվում էր երկաթագործական յոթ արեեսա. ա.բում դարբին/դամուրճի/, բ.պայտ պաարասառղ /նալչի/, գ.կոշիկի պսյա պաաբասառղ/նալչաճի/, դ.գամեր պաարասառղ/մխչի/, ե.երկաթե օղեր կամ շղթա պաարասառղ/թաշմաճի/, վ.փականագործ/չիլինգար/, է. պայաար/նալթանո/⁵, իսկ Ալեքսանդրապոլում 19-րդ դարի վերջին դրանց թիվն ավելի մեծ էր. ավելանում են թիթեղագործները և ձուլողները:

Բում դարնությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել «գյուղականի» և «քալաքայինի», քանի որ աարբերությունները սրանց միջև բավականին մեծ են: Արեեսաի այս օյուղը չափազանց մեծ տնեսական մշակույթում ուներ ռայպպաս գյուղի կյանքում: Ի աարբերություն քաղաքայինի, գյուղական դաթրինն ունիվերսալ արեեստավոր էր, որը պատրասաում էր գյուղաանեսական բազմազան գործիքներ և եարմարանքներ /վաթող գործիքների երկաթե մասեր խոփ, ձկիչ, շղթա. բերքի խնամքի եետ կաւզված եարմարանքներ՝ եողուրագ, ցաքաա, զանագան աիպերի և չափերի րրիչներ. բերքաեավաքի միջոցներ՝ զերանդի, սասգաղ, բանոքի, եղսն /: Նա երրեմն և՛ պայտ կոռղ էր և՛ պայտող, անասունների խնամքի եետ պապաաո բուրբ մեաաղա գործիքների /սուզի մկրաա, լկամ, թիմար, ասպանդակ, զսպօզակ / պատրասառղ: Տարրեր արեեսաների եամար աներաժեշա

1. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 132.

2. Там же, стр. 131.

3. Սաստաժաշումը, Մնդոց գիրք, Դ, 22:

4. Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արեեսաները Հայասանում 9-13-րդ դ.դ., 1, Երևան, 1958, էջ 133:

5. Խ. Ստանկոզյան, Էրզրումի և Կարսի արեեստավորների եամայնական կարգերը, «Մշակ», 65, 1891:

շատ գործիքներ և դրանց երկաթյա մասերը նույնպես սրատվիրվում էր գյուղի դարբինն /ուրագի և կացնի շեղեր, սղոց, ռանդալի կոկիչ, դուր, կաշեգործի դանակ, քարաշորման հարկի բազմազան գործիքներ, տարրեր կիրառության մուրճեր և այլն /: Սրանց բնակամասնաբար ավելանում են նաև կենցաղային կիրառական իրերը դանակ, մկրատ, դոսան փակուցներ, պարզունակ կողպեքներ, գամեր-մեխեր, ճրագթաթեր, ակիչներ, թոնրի շշեր և կավարիչներ, խաչերկաթներ, քերիչներ և այլն: Հայաստանում համարյա չկար մի գյուղ, որն իր դարբինը չունենար, քանզի նա ոչ միայն վերտեխնոլոգիայի իրերը սպարաստողն էր, այլ նաև դրանց վերամորթողը: Փաստորեն, բառի լայն իմաստով, գյուղական դարբինը երկաթագործ էր:

Գյուղական դարբինն աշխատում էր եփմանկանում սրսավիրով, սակայն առավել խոշոր գյուղերի կամ էլ «անունով» երկաթագործները, որոնք սպասարկում էին նաև եարևան փոքր բնակավայրերի բնակչությանը, կարող էին իրեր սպարաստել և որոշակի ենթաշրջանի սանձամասնավակ «շուկայի» համար⁶: Այս երևույթը բնութագրական էր հասկանալի խոշոր արհեստաշատ քաղաքներից հեռու ընկած շրջաններից/Տավուշ, Գուգարք, Աղձնիքի լեռնային գոտիներ և այլն/⁷:

Գյուղական դարբինը հունքը գնում էր կամ քարսքի երկաթավաճառներից կամ էլ շրջիկ վաճառականներից: Բացի այդ եունքի նշանակություն ունեին օգտագործելու համար արդեն ոչ սիսանի, ջարդված, մաշված կամ շարքից դուրս հեղած երկաթյա իրերը⁸:

Ըստ գրավոր աղբյուրների և մեր հավսքած դաշտային ազգագրական կյոթերի, մինչև 19-րդ դարի վերջերը դարբինի աշխատանքը վսրճատրվում էր եփմանկանում բնամթերքով /օր. մեկ գութանի խոփը վոլսամակվում էր 3-5 վութ ցորենով/, իսկ արդեն 20-րդ դարի սկզբից դրամով⁹:

Դարթնոցը սովորաբար գտնվում էր գյուղի կենտրոնում, երբեմն նաև ծայրամասում, եզակի դեպքերում՝ արհեստավորի աանը կից¹⁰: Ելնելով արհեստի առանձնահատկություններից, դարբնոցներն աշխատում էին կառուցել գյուղական բնակավայրերին եատուկ կցաթաղերից գուտ/անջաա/¹¹:

Դարբնի անձի եսկայական անդն ու դերը հայ գյուղական եամայնքի կյանքում և այդ արհեստի եես կապվող ծիսական-հավատալիքային եարուստ ավանդույթները դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից , առավել ևս, որ դրանց հանգամանալիորեն անդրադաձել է ազգագրագետ Ա.Թադևոսյանն իր թեկնածուական թեգում¹²:

Հայաստանի ասրրեր պամազգագրական շրջաններում դարբնի կոչում էին յուրեատուկ ձևով, նայած թե նա ոթ էթնիկ բնդեամրության միջավայրում էր ալրում կամ էլ բսչ ազդեցությունն էր կրում տվյալ բնակչությունը/դամուրճի-Կարին, Ալսալցիսա, ԿՅՏԽԵԱ-ուշ շրջանում Ալեքսյու, ասրվին-Տավուշ և այլն/¹³:

Դարբնի արհեստն ի ասրրերություն այոց /օր. րրուաագործության/ շատ երկար գոյասեց հայկական գյուղերում և նույնիսկ մեր ժամանակներում էլ, որոշ դեպքերում չի կորցրել իր կիրառական նշանակությունը:

Երկաթագործությունը եայկակուն քուդաքներում ուներ իր առանձնահատուկ գծերը.

1. Երկաթագործության ճյուղերի խիստ մասնագիտացում /պայտագործություն, փականագործություն և այլն/,
2. 19-րդ դարի երկրորդ կեսից շուկայի եամար արտադրվող արտադրանքի

6. Գ. Աղանյան, «Կաշտային ազգագրական նյութեր/այսու ԴԱՆ/, 1986, Ծալկա:

7. ԴԱՆ, 1981, Տավուշ:

8. Նույն տեղում:

9. ԴԱՆ, 1985, Տավուշ:

10. ԴԱՆ, 1981, Տավուշ, 1985, Ծալկա:

11. Նույն տեղում:

12. Ա. Թադևոսյան, Դարբինը հայոց ծիսակարգում, թեկնածուական թեգի սեղմագիր, Երևան, 1994:

13. ԴԱՆ, Լեռնական, 1981-1983, Տավուշ, Ալսալցիսա, 1986-1987:

աստիճանաբար գերակշռում,

3. Երկարագործ արհեստավորների միավորումը համաքարայուններում:

Ինչպես գյուղը, առավել ևս քաղաքը Երկարագործական արտադրանքի մեծ պահանջ ուներ, և դրանց սպառումը չէր սահմանափակվում միայն տեղի շրջանակներով. քավարարում էին նաև շրջակա բնակավայրերի կարիքները: Բուն Հյւսստանի և Եսրեան հայաշատ արհեստագործական կենտրոններ հանդիսացող այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Թիֆլիսը, Այսալցխան, Այսալքայակը, Երևանը, Շուշին, Նոր Ջուղան, Նոյ Նախիջևանը, Վանը, Կարինը, Կարսը և Ալեքսանդրապոլը երկարագործական արտադրանքով ապահովում էին համապատասխանաբար՝ Տավուշի և Գուգարքի, Մամջիսե-Սցխերի, Փավախքի, Աբարաայան դաշտավայրի, Սյունիք-Արցախի, Սպսեան-Փերիայի գավառների, Դոնի շրջանի, Վասսուրականի, Բարձր Հայքի, Վանանդի ու Երասխի հայ և այլազգի բնակչությանը¹⁴:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, ըստ վիճակագրական և արխիվային տվյալների, դարրինների թիվը Հայաստանի քաղաքներում բավականին մեծ էր: Այսպես՝ Երևանում կալին 36, Ալեքսանդրապոլում 84, Նոր Բայազետում 10 վարսեաններ /առանց ենթավարսեանների և աշակերտների թվի/¹⁵:

Քաղաքային դարրինն, ի տարբերություն գյուղականի, պատրաստում էր կիրառման ավելի նեղ շրջանակներ ունեցող առարկաներ. դրանք հիմնականում գյուղատնտեսական գործիքներ և հարմարանքներ էին, կենցաղային իրեր: Ջարդված կամ վնասված երկաթյա/պողպատյա/իրերի մեծ մասի վերանորոգումը ևս քաղաքային դարրինի մեծ աշխատանքն էր: Բացի պատվերներ կատարելուց, այս արհեստավորներն արտադրում էին նաև շուկայի եամար նախատեսված ապրանքներ/հիմնականում կենցաղային իրեր/, որոնք վաճառանանվում էին կան հենց ավյալ վարսեանի կրպակում կամ էլ միջոցով վաճառականի կողմից¹⁶:

Դարբնոցները գանվում էին քաղաքների կենտրոնում՝ շուկային մոտ, իսկ եամքարային մեծ ավանդույթներ ունեցող քաղաքներում դրանք մի ամբողջ շարք էին կազմում / օր.՝ Ալեքսանդրապոլի դարբնոցների շարքը գտնվում էր շուկայի մոտ, և ողջ վտղոցը կոչվում էր «դամբոցնց շարսու»/¹⁷:

Թե՛ գյուղի և թե՛ քաղաքների դարբնոցներն իրենց ներսույրով և կանավորանքով, չնչին տարբերություններով հանդերձ՝ նման էին միմյան: Արհեստանոցի կարեորդ քաղաղորդիչներն էին քուրան, վուքսը, գնդանը, մամլակը, սրաքայլը և չրի տաշտերը:

Քուրան /նոց, հալոց, թուք, օջախ / իրենից ներկայացնում էր մի կրակարան /թովանոց/, որը պատրաստվում էր գետնից «վարսեանի գոտկատեղի քարձրուրյամբ» /70-80սմ/ պատվանդանի վրա, վերին մասում պսակվում էր ձագարած և ծխանելույզով և տեղադրվում էր արհեստանոցի պատին կիպ: Քուրան կաղող էր լինել աղյուսաշեն կամ քարաշեն:

Փուքսը քուրային միանում էր նեղ անցքերով, որտեղից մղվող օդը բեծացնում էր այրվող վայտածուխը: Սա կարող էր լինել տարրեր չավերի և նշանակության: Փուքսի վայտե «կմախքը» դրսից երեսապատվում էր կաշվով/հիմնականում ձիու/, վերին երեսին բացվում էր օդաօժի անցք, իսկ միջնամասին ազուցված նեղ խողովակից դուրս էր մղվում եավաքված օդը: Հարկ է նշել, որ եայկական ավանդական «ջուխտճղանի» վուքսերը, որոնց գործադրումը եակայական ֆիզիկական լարում էր պահանջում, 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին դուրս մղվեցին այսպես կոչված «ոուսական» սաև «զնչուական», հիմնականում գործարանային արտադրության վուքսերի կողմից¹⁸:

14. ԴԱՆ, 1981-1986:

15. Վ Աբրահամյան, Արհեստները և եամքարայունները Անդրկովկասի քաղաքներում 18-20րդ., Երևան, 1971:

16. ԴԱՆ, Լենինական:

17. Կ. Սեդրոսյան, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և քանանյութություն, 6, Երևան, 1974, էջ 184:

18. ԴԱՆ, Այսալցխա:

Մեծ և փոքր գնդանների/սայերի /վրա կոտմ-կոփում, ծակում, գլանում, գույում կամ գամակոփում էին շիկացրած երկաթը /պողպատը/: Ջնդանի եղջյուրաձև սուր հատվածի «պոզ», «կոտոշ»/ վրա գլանվում, կորացվում էր պատրաստուկը, իսկ եակառակ կողմի ուղղանկյունաձև ծայրի /«գմակ»/ վրա արված գլանաձև քառանկյուն անցքերը ծառայում էին մետաղին ծոելով այս կամ այն ձևը ասղում, կամ էլ ծակիչով անցք րացելուն: Ջնդանն ամրացվում էր որևէ եասա կոճղի վրա: Հասկապես մեծ թիվ են կազմում գնդանի եետ կապված եավատալիքները, ծխական և եմայական արարողությունները:

Պատրաստուկը ամրացվում էր մամլակից/գելարան/, իսկ սրելու կամ կոկելու եամար կլիտավում էր պատվող եեսան/սրոցաքար/: Ջրով լցված տաշտերում սառեցվում էր երկաթը /հատկապես մխելու եամար/:

Դարբնի աշխատանքային եիմնական գործիքներն էին մեծ ուռնը, կոանը /«վայրա»/ և վոքր հարվածող, ծակիչ, կորիչ մուրները, ինչպես նաև ունելիները, բոնիչները, աքցանները, եարթաշուրթերը, խարսոցները և գլանաձև կամ րազմանկյուն ծակիչները /«զըմպա»/:

Դարբնության անխնիկայում ամենատարածված և ամենապարզ եղանակը կոելու-կոփելու տեխնիկան էր: Սեաաղամշակության մեջ ընդհանրապես գոյություն ունեն կոճան-կոփման «ատոը»և«աաք»եղանակներ: Առաջինը կիրստելի է առավել փափուկ և էլրաստիկ մետաղների մշակման եամար և օգտագործվում է ոսկերչության ու պղնձադործության մեջ, իսկ երկրորդը՝ սև մետաղների մշակման րնագավտում: Կոելու-կոփելու եամար վարպետը պսեանջվող չափի մետաղակառը շիկացնում է քուրայում, այնուետև ունելու օգնությամբ ղնում է գնդանին և մուրճով հաղվածում այն տեղին, որտեղ պետք էր կոել իրը: Մա վասատրեն ուղղություն տվող, եուշող եարված է ուռնով-կոանով եարվածող ենթավարպեսի եամար, որն եասցնում էր այնքան եարված, որքան վարպետը իվում էր սալին: Այս եանգամանքը խստում է դարբնության մեջ պայմանական նշանների լայն կիրստման մասին. օր.՝ սալին վարպետի՝ ոչ բանուկ կոլմով դրված մուրճը ազդարարում էր եարվածելու վերջը կամ աշխատանքի ավարաը: Սետաղը սառեցնելու, շիկացնելու և կոփելու պրոցեսը ակում էր այնքան, մինչև իրն ստանում էր պսեանջվող ձևը, որից եետ, եթե աներաժեշտ էր, շարունակվում էր դրա մշակումն ու եարդարումն արդեն այլ միջոցներով/խարաել, եարթեցնել-կոկել և ալն/:

Ջողելը/եոուցանում/կարևոր դեր էր կատարում եատկապես քաղաքային դաըբնության մեջ, այն եայտնի էր դեռևս միջնադարի հայ վարպեաներին¹⁹ և այդ անխնիկան չնչին փոփոխություններով գոյատևել է մինչև մեր օրերը: Ջողն իրակամացվում էր շաա րարձր ջերմասաիճանի տակ՝ երկաթը եուացնելու և գոռիչ նյութի օգնությամբ պողպատը պատրասավող գործիքի կարող/րանուկ/մասին միացնելու կամ սյարգապես մետաղյա իրերի կատրներն իրար եամակցելու եղանակով: Որպես գողիչ օգտագործվում էր որևէ դյուրաեալ մետաղ՝ պղինձ, արույր, կապար, անագ, իսկ իրեն օժանդակ նպասատը միջոց՝ րորակ և ճալրքար²⁰:

Գործիքների կտրող բանուկ մասերն ավելի կարձր ու երկարակյաց դարձնելու եամար աներաժեշտ էր պոպուպատ/պոպուվաստիկ/, որն սասցվում էր ելկաթը ենոցում շատ րարձը ջերմասաիճանի ասկ շիկացնելիս, երր նրան միանում էր աժխաժին, որից եետ մխելու միջոցով այն ավելի էր ամրացվում: Արդեն 19-րդ դարի վերջերից քաղաքային վարպեաները պատրասաի պողպատը ձեռք էին րերում եումքի վաճառականներին²¹:

Երկաթագործական արեեսաներում շաա աարածված էր նաև գամելու տեխնիկան, որն առավել կիրառական էր փականագործության մեջ:

Մխելու/ջրելու/անխնոլոգիան պսեանջվում էր եայ դարբինների զինանոցում: Մխումը մետաղի ջերմամշակման եղանակ է /աաքացում, ապա արագ եովացում/, որի նպասակը նյութի րարձրջերմասաիճանային վիճակի եասասաումն է՝ ելկաթի կարձրա-

19. Բ. Առաքելյան, Ոչվ. աշխ., էջ 135:

20. Նույն աեղում:

21. Դ. ԱՆ, Ախալցխա:

ցումը՝ նրան պոռպասսի եսականիչներ ապա միջոցով: Արեեսաավդի վարպետությունը դրսևորվում էր նրանում, որ նա պեսք է ճիշտ ժամանակին, սլնսլոյ շիկացած մեսադի՝ սլսլալ եատվածում ստացած գույնից, երանգից /«ոանգ»/, նալած թե ինչ գործիք էր պասա-րաստվում, ընկղմեր այն ջրի մեջ: Որպես օժանդակ նպասաող նյութ օգտագործվում էր նոան կեղևի թուրմ, որը ռարծրացնում էր մլսման որակը: Մխումն ընդհանրապես շատ բարդ եմալք էր, որին սփրասպետող դարբինը եամարվում էր եասուն վարպետ: Ջրելու նլթություններին ծանոթ լինելը եամքարային չգըված օրեքներով, ինքնուրույն վարպետ դառնալու և կրպակ ռացելու նսլխասլսլյանն էր Ալեքսանդրասլոլում²²:

Գլուղական դարբինը սովսրարաթ ուննում էր մեկ օգնական և աշակեթս, որը և՛ մեծ մուրճով եարվածող էր, և՛ «փուքս փչող»: Դարբինը մեծ մասամբ ձգտում էր աշակերտ վերցնել իր որդուն կամ ազգականին, որոնք էլ եիմնականում դստնում էին նրա արեեսաի շարտնակողը: Իսկ քաղաքի դարբին վարպեսի արեեստանոցում աշխասում էին մի քանի ենթավարպետներ ու աշակերանելու, որոնց միջև անսլսլյանն աշխասանքի բաժանում էր կատարվում:

Դարբնությունն այն արեեստներից էր, որտեղ սեռատարիքային սանմա-նավարկումներն ու արգելքները շաս էին: Նախևառաջ, աշակերտ ընդունում էին 12-13արեկանից ռարծր ևրելսաներին /արեեսաը ֆիզիկական մեծ լարվում էր պանանջում/, կանայք ընդհանրապես ոչ մի մասնակցություն չունեին աշխատանքային պրոցեսին, և վերջապես, արեեսսի գաղտնիքների յուրացումը երկար էր տևում: Եղել եմ դեպքեր, երբ ենթավարպետը 10-20 ասրի նույն վարպեսի մոտ կասարել է միննույն գործը²³:

Նշանավոր կամ արտոնագիր /պատեետ/ստացած վարպետներն ունեին իրենց անվանատառերով կամ որևէ խորեղանիշով դրոշմ: Որպես կանոն դրոշմում էին միայն սեփական արթատթանքը /վերանորոգված իրերը չէին դրոշմվում/:

Փականագործությունը /փականների և դրանց եես կասված եարմարանքների պատրաստում/ քաղաքային արեեստագործության գարգացած ճյուղերից էր: Դեռևս միջնադարյան եակական քաղաքներում այն անջասվել էր դարբնությունից՝ դառնալով արեեսաի ինքնուրույն ճյուղ: Անիի փականագործները եիշասակվում էին «կող-պայքարար» անվան ասկ, որոնց արասողրանքի նմուշները եայանարերվել եմ քաղաքի պեղումներից²⁴: Լինելով քաղաքի մեսաղագործության կարևոր բնագավառներից մեկը, պանպանելով արասողրանքի կենցաղային նշանակությունը, փականագործությունը որպես բարգավաճող արեեսա գոյասևեց մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Այն եասկասես գարգացած էր արեեսասագործական խոշոր կենարոններում /Վան, Կարին, Շուշի, Կարս, Ալեքսանդրասլոլ/, որտեղ սայր արեեսաների բաժանումն ու նեղ մասնագիասցումը եասել էր ռարծր մակարյակի:

Փականագործը պասրասաում էր ասրերի կասացվածքի փականներ, կողպեք-ներ, սողնակներ և ծխնիներ: Դարպասները, դոները, լուսամուսի փեղկերը կողպելու եամար օգասագործվում էին սողնակավոր, կեոփակով և կախովի կողպեքներ: Թանկարժեք իրերը, գարդերը, կարևոր փասասաթթերը պանվում էին գգրուցներում, սնդուեններում, գարդասուփերում և պանարաններում, որոնց փականներն ավելի փոքր ու նուրթ էին: Կողպեքների բանայիններն ուննում էին ռարդ ձևավորում և չէին կրկնում իրար: Ալեք-սանդրասլոլում ևղել է մի վրականագործ, որի պասրասասած կողպեքը գովագողդ մունեսիկն առաջարկել է շուկայում գանվող մարդկանց իրենց բանայիներով ռացել այն, բայց ոչ մեկին դա չի եաջողվել²⁵: Գլուղական բնակչության շրջանում մեծ պանանջարկ կար կեոափակով և աղնակավոր փականների նկասամար, որոնք ձեոք էին ռերվում քաղաքի փականագործ վարպեաների արեեստանոցներից կամ կրպակներից: 19-րդ դարի վերջին-

22. Կ. Սեղրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 196:

23. ԴԱՆ, Ախաղխաս:

24. Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

25. Կ. Սեղրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 186:

20-րդ դարի սկզբին, Ռուսական կայսրության արդյունաբերական կենտրոններից գործարանային ավելի էժան արաադրանքի մեծ հոսքի պայմաններում, չդիմանալով մրցակցությանը, փականագործական արհեստանոցները Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում սկսում է անկում ապրել: Փականագործ վարպետները վերապրոֆիլավորվում են դառնալով երկրակառուցման վերանորոգողներ: Այս երևույթն ավելի խորացավ խորերդային շրջանում:

Փականագործական գործիքներն ու ենարքները շատ րանով նման էին դարբնությանը, սակայն այստեղ, թացի ու մետաղներից, մեծ քանակությամբ օգտագործում էին պղինձ և բրոնզ, կիրառելով մետաղի սառը մշակման եղանակն ու զամերով ամրակցումը:

Անատոնի պայա պարաստելու և պայտելու եեն կապված արհեստները՝ սյուստագործությունը, պայտարությունը, ինչպես նաև կոշիկի պայտերի պատրաստումը և մեխագործությունը, երկաթագործական արհեստների եամակարգում դիտվում են որպես արհեստների ուրույն խմբավորում, ոլոնք աակավին միջնադարյան եայկական քաղաքներում առանձնացել էին մայր արհեստից՝ պարբնությունից²⁶: Այսպիսի նեղ մասնավորացումը բնորոշ էր միայն զարգացած արհեստագործություն ունեցող քաղաքներին:

Հաղորդակցման րաըվոք ճանապարհներից գուրկ Հայկական լեռնաշխարհի քարքարոտ, կտրաված լեռնային տեղանքի սրայմաններում մեծ էր գրաստային և լծկան փոխադրամիջոցների դերը անասական կենցաղում²⁷: Դրանով էր պայմանավորված րարձկան և քաշող անասունների պայտելու աներածեշտությունն ու պայտագործական արհեստների լայնորեն տարածված լինելը եայկական քաղաքներում և գյուղերում:

Պայտագործությունը /պայա սյատրաստելը/ բնույթով քաղաքային արհեստ էր և առավել զարգացած էր ռազմավարական ու առևարական կարևոր ճանապարհների խաչմերուկներում գտնվող քաղաքներում/Վան, Կարին, Ախալցխա, Կարս, Ալեքսանդրապոլ/, որոնցով անցնում էին առևարական քարավաններն ու գորական միավորումները:

Անատոնի պայտեր պարաստել են նաև պայտարները/նալբանդ/, ըայց սրանք մեծ մասամբ բուն պայտելու գործողություն կաարող արհեստավորներ էին, որոնք պայտերն ու մեխերը գնում էին քաղաքից: Քաղաքի պայտարների մի զգալի եատվածը շրջիկ արհեստավորներ էին և գյուղատնտեսական սեզոնային աշխատանքների ժամանակ րավարարում էին եամապրասախան պսեանջարկը: Բազմաթիվ մեծ գյուղերում կային աեղացի պայտարներ, որոնք ունեին արհեստանոց և սպասարկում էին նաև շրջակա գյուղերի ընակչությանը: Այսպիսի երևույթներ արձանագրվել են եաակապես արհեստաշաա խոշոր կենարոններից եեռու ըսկաս շրջաններում/Տավուշ, Ծալկա և այլն/²⁸:

Պատմագագարական գրականության մեջ շաա դեպքերում նույնացվում են վերը նշված երկու արհեստները՝ պայտագործությունը և պայտարությունը, ներկայացնելով դրանք եիմնականում որպես վերջին՝ նալբանդ ձևով: Աա թյուր կարծիք է և չի եամապասախանում իրականությանն ու զիտական ճշմարտությանը: Այն եանգամանքը, որ պայտարը նաև եմուտ անասնարույթ էր և կարող էր ոչ միայն պայտել, այլև լսնամել, թուժել անատոնների կճղակները, արդեն խոսում է աղ արհեստի առանձնացված, խիտո մասնագիաացված լինելու օգահն²⁹:

Մոլորարար պարաստվում էին ձիու, ավանակի /ջորու/, եզան և գոմեշի պայտեր/ Ջայխաքի Տամալա գյուղում պայտում էին նաև կովերին³⁰: Տեղական՝ «եայկական»

26. Բ. Առաքելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 141-142:

27. Լ. Պեարոսյան, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Հայ ազգագրություն և րանսերություն, 6, Երևան, 1974, էջ 145:

28. Դ. Ա. Ծալկա, Տավուշ:

29. Գ. Աղանյոսի, Պայտի եեն կապված արհեստները երկարագործության նամակարգում/ըստ 19-20-րդ. դարերի/, Հանրապետական գիտական նսաաշրջան 1986-1988թթ. ազգարանական և րանագիտական գաշտային ենագրությունների եիմնական արդյունքները, Զեկուցումների եիմնադրույթներ, Երևան, 1990, էջ 5-7:

30. Դ. Ա. Տամալա, 1986:

սրայտերը ժամանակին դսրս մղվեցին «ոուսական» կոչվողների կրամից:

Պատագործի գործիքներն ու եարմարանքները կառուցվածքով նման են դարձի համապատասխան գործիքներին, սակայն, չափերով ավելի փոքր են և եարմարեցված աշխատանքի յուրահատկություններին:

Ջարգացած արհեստագործություն ունեցող որոշ քաղաքներում ամկա էր նաև կոշիկի պայա պարաստելը՝ որպես ինքնուրույն արհեստ, որ իր մասնագիտական աեխնոլոգիական առանձնահատկություններով մտնում էր երկաթագործական արհեստների վերոհիշյալ խմբավորման մեջ:

Պատագործական արհեստների եամակարգում երրորդ կարևոր րադուսդիչը սրայտի մեխ սրատրաստերս արհեստն է: Այս միանգամայն ինքնուրույն գրադմուք լինելով, լրացնում է նախորդներին, քանզի ոչ պայտագործը և ոչ էլ սրայտարը մեխ չեն պարաստել: Մեխագործությունը չնայած եամարվել է քիչ վարձաարվող, ոչ եեղիմակավոր, ծանր արհեստ, րայց արտադրանքի սրեսանջը միշտ մեծ է եղել, րսպ արհեստավորների թվը րավական սավար/օր: Այսայցիսայում 20-րդ դարի սկզբին եղել է 32 վարպետ-մեխագործ³¹:

Պատագործական արհեստները սերտորեն փոխկապակցված են և գոյություն չեն ունեցել միայնցից անջատ: Որոշ դեպքերում այդ արհեստավորները եամատեղ կազմել են մեկ՝ պայտագործների կամ պայտարների համքարություն, կամ էլ ելնելով դրանց անահսական դերից, ավյալ քաղաքում ռարել են որևէ երկաթագործական համքարության եխմականում դարդինների:

Գյուղական և քաղաքային դարձումության աարերություններն առավել ցայտան դրսևորվում են վերջիններիս՝ համքարությունների մեջ միսվորված լինելու հանգամանքի և կորպորատիվ սկզբունքների գերսկայության մեջ: Եթե գյուղական դարդինը միանգամայն «ինքնուրույն», «ինքնագլուխ» արհեստավսր էր և եումքի ձեռք րերման, ապրանքի սպառման և այլ եարքերում րացարձակ անկախ էր, ապա քաղաքի երկաթագործները «կաշկանդված» էին համքարային եմավանդ գրված և չգրված օրենքներով ու նորմերով: Հարկ է նշել, որ ր աարերություն քաղաքայինի, գյուղական դարդինը չէր կաշկանդված կամ «ծանրարեոնված» եափատալիքային-ծիսական րազմաթիվ արարողություններով /օր.՝ չուներ հոփսնավորող սրբեր՝ «փիրեր» և այլն/, որոնք եաաուկ էին համքարային օրենքներով առաջնորդվող քաղաքային երկաթագործներին:

Ինչ վերաբերում է գինագործությանը, ապա աներաժեշտ հնք եամարում նշել, որ այն, երկաթագործության եեա րազմաթիվ աեխնիկահատեխնոլոգիական ադերսներ ունենաողով եանդերձ, արհեստների սո ուրույն, սաանձին խմբավորում է, իրեն եաաուկ ներքին ճյուղային րաժամմամը, աեխնիկական եմարքներով և օգաագործվող նյութերի րազմագանությունը: Ե. Մառանկոզյանը, խոսելով 19-րդ դարի սկզբի Կարմո գինագործության մասին, ներկայացնում է դրա եեակյալ ճյուղավորումները. ա. յլլճի՝ թուր և խանչալ շինուդ, ր. չախմախչի՝ երացանի ձգան շինող, գ. լուլաճի՝ երացանի փող շինող, դ. դոնյախճի՝ երացանի կոթ շինող, ե. րիչախչի՝ եասարակ դանակ շինող³²: Նույնիսկ երկաթագործներին և գինագործներին եովանավորող «փիրերն» էին աարեր՝ առաջիններինը Հոթելն էր, երկրորդներինը՝ Հովհան Օձնեցին³³:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, կարելի է փաստել, որ երկաթագործական արհեստները, իրենց առաջացման վաղ շրջանից սկսած, ամենալայն աարածում են ունեցել եայ ժողովրդի անահսական կենցաղում, և դրանց գարգացածության ու րազմա-ճյուղայնության փասան ուղղակի արդյունքն էր եայ ժողովրդի՝ գութանային երկրագործական անահսամշակութային սփայով րմութագրվող կենցաղի պահանջարկի:

31. ԴԱՆ, Այսայցիսա:

32. Խ. Մառանկոզյան, նշվ. աշխ.:

33. Նույն տեղում:

ЖЕЛЕЗООБРАБАТЫВАЮЩИЕ РЕМЕСЛА АРМЯН В XIX НАЧАЛЕ XX В.В.Резюме

Г.Аганян

Статья посвящена железообрабатывающим ремеслам армян конца XIX-начала XX вв. Вышеупомянутые занятия еще в средневековых армянских городах отделились от исходного ремесла-кузнечества, и стали самостоятельными. Но в сельском быту кузнечество сохранило свои традиции, и сельский кузнец продолжал оставаться универсальным железоделателем. В статье делается попытка не только кратко охарактеризовать железообрабатывающие ремесла, но и ставится грань между городским и сельским кузнечеством.